

Müəllim Çələbiyev Nuralı

VII Mövzu: Emosiya, hisslər və iradə

PLAN:

1. Emosiya və hisslər haqqında anlayış.
2. Hisslərin fizioloji əsasları. Onların signal, kommunikativ və tənzimləmə funksiyaları.
3. Hisslərin keçirilmə formaları. Emosiyalar. Əhvallar. Affektlər. Stres. Frustrasiya halları. Ali hisslər və onların məzmunu.
4. İradənin psixoloji səciyyəsi. İradə insanın fəallığının xüsusi forması kimi.
5. İradə iş və onun strukturu. Şəxsiyyətin iradə keyfiyyətləri.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. B., "Çinar-çap", 2002.
2. Ümumi psixologiya. (A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə). B., "Maarif", 1982.
3. Общая психология. (Под. ред. В.В. Богословского, А. Г.Королева, А.А.Степанова) М., «Просвещение, 1981.
4. Р.С.Немов. Психология. М., «Просвещение», 1990.
5. R.İ.Əliyev. Psixologiya. Bakı, "Nurlan", 2008. səh 251-254.
6. Ə.Ə.Əlizadə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı, 2006
7. Psixologiya. Prof.S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı,2007

İnsan ətraf xarici aləmin cism və hadisələrini qavrayarkən onlara qarşı passiv seyrçi münasibətində olmur, həm də müəyyən tərzdə onlara öz baxışlarını, münasibətini bildirir. Bəzi hadisələr insanda sevinc, fərəh, digərləri nifrət və qorxu və ya etinasızlıq münasibəti yaradır. Biz

qarşılaşdığımız bəzi adamlara hörmət və ehtiram bəsləyir, digərlərinə nifrət bəsləyir, üçüncü qrup insanlara qarşı etinasız, soyuqqanlı və laqeyid münasibət bəsləyirik. İnsan özünün bəzi hərəkətlərinə görə qürur və ya iftixar hissi keçirir, başqa hərəkətlərinə görə utancaqlıq, vicdan əzabı və ya həya hissi keçirir.

Sevinc, kədər, qorxu, həya, günah, məhəbbət, şübhə və s. bütün bunlar varlıq və hadisələrə insanın münasibətlərinin, onun daxili yaşantılarının inikasıdır.

Psixologiyada hissələrə belə bir tərif verilir:

İnsanın ətraf xarici aləmin cism və hadisələrinə, başqa adamlara və özünə münasibətdə əks olunan emosional vəziyyət hisslər adlanır.

Gündəlik həyatda və bədii ədəbiyyatlarda biz hiss sözünə tez-tez rast gəlirik. Bəzən insanın duyğularını, həvəs və arzularını, bəzən isə dərk etmə fəaliyyətini hiss adlandırırlar. Əslində isə, “**hiss**” sözü bir elmi termin kimi canlı varlıqların beynində tələbatların ödənilməsinə münasibəti əks etdirən emosional vəziyyətin inikasıdır. Duyğular hissi idark forması olduğu halda, hisslər emosional vəziyyətin, varlığın inikasıdır.

Emosiyalar nisbətən bəsit hisslərdir, hisslərin keçirilmə formasıdır. Klakin emosiyaları heç də insanın bəsit instinktiv davranış formaları, təbii tələbatlarının (aclıq, susuzluq, cinsi həvəs və s.) təzahürləri ilə bəsitləşdirmək olmaz, məsələn, vətənpərvərlik, övlada, anaya məhəbbət, həya, şərəf, namus, ləyaqət, borc və s. kimi yüksək sosial məzmunlu hissləri emosiyalarla bir sətərə qoymaq mümkün olmadığı kimi, əslində bədən insanın **ali hisslərinin** keçirilməsi zamanı emosiyaların baş verdiyini də danmaq olmaz. Məsələn, rus təbiətşünası Timiryazev fotosintez hadisəsini kəşf etdikdən sonra, laboratoriyada sevincindən uşaq kimi atılıb-düşmüş, rəqs etmişdir. A.S.Puşkin, “Boris Qodunov” poemasını yazıb qurtardıqdan və əlyazmanı oxuduqdan sonra gözlərinə inanmamış, “Ay səni Puşkin” deyə qürrələnmişdi.

Emosiyalar orqanizmin energetik imkanlarının səfərbərliyə alınmış təzahürüdür. Onlar oyun, idrak, yaradıcı, təlim, idman, istehsalat-əmək və s. kimi fəaliyyət sahələrində özünü aydın əks etdirir. İdmançının qələbə sevincini buna konkret nümunə göstərmək olar.

Hisslər ətraf mühitdə baş verən hadisələrdən hansının insan şəxsiyyəti əhəmiyyətin olduğunu bildirən siqnallar sistemidir.

Emosiyalar öz mənbəyinə görə hissələrdən əvvəl yaranmışdır. Onların əsasında insanın üzvi-ibtidai tələbatları durur. Təmin edilmiş tələbatlar insanda müsbət emosional vəziyyətlər (razılıq, məmnunluq, sevinc), təmin edilməmiş tələbatlar isə mənfi emosiyalar (narazılıq, kədər, qüسسə, nifrət, inciklik və s.) yaradır. **Hisslər sosial məzmunu malikdir.** Onların əsasında birgəyaşayış zəminində insanlar arasında meydana çıxan münasibətlər ictimai-sosial tələbatlar durur.

İnsanın həyatında emosiya və hissələrin rolu və əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Onlar insan ömrünün rəngləridir. Emosiya və hissələr insanı fəaliyyətə təhrik edir, təlimdə, əməkdə və yaradıcı fəaliyyətdə meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasının təminatçısı rolunda çıxış edir.

Emosional cəhətdən həyəcan doğuran hekayə və roman, şer və incəsənət əsərləri, musiqi insanın əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir, qavrayış və təfəkkürün hədudlarını genişləndirir. Darıxdırıcı və ya yorucu, cansıxıcı təsirlər insanda apatik vəziyyət yaradır, mənfi emosional hallar doğurur. Hisslər həmişə konkret bir adamın yaşantıları, daxili halətinin təzahürlərindən ibarətdir. Onlar səbəbsiz olmur və ciddi şəkildə **determinləşmiş** səciyyə daşıyır.

Hisslər insanın oyanmış, aktuallaşmış tələbatlarını əks etdirir. Məs, qidaya olan tələbatın ödənilməsi insanda razılıq, bunun əksi isə narazılıq, inciklik hissələri doğurur.

Emosialar təsir qüvvəsinə görə fərqlənir. İnsanı fəallaşdıran emosialar **stenik**, fəallığını azaldanlar isə **astenik** adlanır.

Hisslər istiqamətinə görə **əxlaqi** (cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına bəslənən subyektiv münasibət), **zehni** (idrak fəaliyyəti ilə bağlı olan, onu ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə yönəldən), **estetik** (təbiətin, incəsənət əsərlərinin gözəlliyini qavramaq, dərk etmək) olurlar.

İnsanın emosional hallarının əsas keyfiyyətləri bunlardır.

1. **Obyektə ikili münasibəti** – bunlara ambivalent hissələr də deyilir. Məsələn qısqanclıq zamanı nifrət və məhəbbətin birləşməsi. (Sevirəm və nifrət edirəm, ayrılıq şirin kədərdir, həzz alıram və utanıram) (Polyar hissələr).

Onuncu sinifdə oxuyan oğlanın bir qıza ünvanladığı məktubdan:

“Mən bilmirəm, seni sevirəm, yoxsa nifrət edirəm. Mənə elə gəlir ki, bu hissələr məndə qorxulu şəkildə bir-birinə qarışmışdı. Öz-özümə sual verirəm: “Nə üçün mən səni sevməliyəm?” Cavab tapa bilmirəm. Həm də fikirləşirəm ki, nifrət etmək üçün də əsasım yoxdur. Bəlkə, sənə qarşı münasibətdə qərribə vəziyyətə düşməyimin səbəblərini anlamaqda mənə kömək edəsən?”

2. **Hisslərin qeyri-müəyyənliyi.** İnsan yeni bir obyekt gördükdə həyəcanlanır, təəccüb və nifrətlə ona maraqlı göstərir. Son nəticədə belə bələdləşmə reaksiyası müsbət və ya mənfi hissə çevrilir.

Hisslərin fizioloji əsasını baş beyin yarımkürələrinin qabığı, qabıqaltı mərkəzlər, qabıqaltı düyünlər və lambiq sistem təşkil edir. Hisslərin yaranmasında sinis hüceyrələrinin tərkibindəki ağ maddəyə daxil olan boz maddə yığınlarının xüsusi rolu vardır. ABŞ tədqiqatçısı Oldz siqnallar üzərində apardığı təcrübələrlə beyində həzz və ağrı mərkəzlərinin olduğunu sübut etmişdir.

Hisslərin siqnal və tənzimədiçi funksiyaları vardır. Onların xarici təzahürü hissələrin ekspressiyası adlanır. İnsanın xarici görkəmi, baxışları, səsi, mimikası onun daxili yaşantıları, emosional aləmi haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Psixoloji müvazinətin pozulmasını insanın xarici

xarici görünüşündən duymaq mümkündür. Bununla belə, bir çox insanlar psixoloji maska geyini, öz hisslərini bəzən gizlətməyə çalışırlar. (Dodağı dişini örtmür).

İnsanın emosional vəziyyətləri və onların növləri.

Emosional vəziyyətlər nisbətən davamlı, psixi təzahürlərdir. Bir çox hallarda onlar insanın psixi və praktik fəaliyyətində ümumi fon yaradır. Emosional vəziyyətlərə aşağıdakılar aid edilir:

Hissi ton, əhvallar, affekt, stress, ehtiraslar, furusturasiya.

Hissi ton – psixi fəaliyyəti müşayət edən emosional çalardır. Hissi ton o qədər də aydın və kəskin xarici təzahürə malik olmur. Müxtəlif musiqilər, marşlar insanda hissi ton taradır. Əmək təlimi, idman və istirahət, bayram zamanı hissi ton dəyişir.

Əhvallar – nisbətən zəif cərəyan edən emosional vəziyyətdir. Əhvallar bir gündə bir neçə dəfə fəyişə bilər. Bəzən isə günlərlə, həflələrlə və aylarla eyni qala bilər. Dərsin canlı və emosional baxımdan təsirli olması, əməklə istirahətin düzgün növbələşdirilməməsi, yarışda uğur insana müsbət, yorucu dərs, yorğunluq, müvəffəqiyyətsizlik, yuxusuzluq isə mənfi əhvallar yaradır. Xəstə adamın əhvalı pozulur. Müəllimin dərsdəki əhvalı çox vaxt şagirdlərə də təsir edir. Adam əsəbi olduqda ən adi bir qıcıq (birinin bərkdən gülməsi) ona mənfi təsir göstərir. Həyat şəraiti, cəxərciliyinin olub-olmaması, mənzil şəraitin, nəqliyyat, qaz, işığın olub-olmaması insanın əhvalına ciddi təsir göstərir.

Affektlər – (latınca “ruhi təlatüm, həyəcanlanma deməkdir) coşğun surətdə əmələ gəlib, kəskin xarici ifadəyə malik olan az müddət, lakin güvvətli, partlayış şəklində davam edən emosional vəziyyətdir. Qeyz, dəhşət, hədsiz şadlıq, qəzəb və s. buna misal ola bilər. Belə hallarda insan ümumi, qəbul edilmiş davranış qaydalarını pozur, qeyri-adi hərəkət edir, özünü ələ ala bilmir. Onun şüuru daralır. Belə vəziyyət keçdikdən sonra o, təəssüf və peşmançılıq hissi keçirir. A.S.Makarenkonun kaloniyada Zadorovu dəmir parçası ilə döyməsini, IV İvan Qroznunun öz oğlunun

başının yarmasını, Nadir şahın öz oğlunun gözlərinin çıxarmasını və s. buna misal göstərmək olar. (Hamletdə Otellonun Dezdomonanı boğması).

Stress – (ingiliscə “gərginlik” deməkdir). İnsanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşdığı zamanı keçirdiyi psixoloji halətdir. O, nisbətən zəif cərəyan edir, lakin uzun müddət davam edir. Zəlzələ, kasıblıq, daşqın, epidemiyalar, ailə münaqişələri, ailə üzvünün əziz bir adamının qəfil ölümü belə emosional vəziyyət doğunun.

Stress terminini 1936-cı ildə Kanada fizioloqu N.Selye təklif etmişdir. O, stress (mənfi), sustress (müsbət) və disstress kimi formalarını göstərmişdir. (Əri tərəfindən görülərək küçəyə qovulan qadını həyətdə də it qapır) Bu disstress adlanır. Stressin fizioloji və psixoloji olmaqla 2 növü fərqləndirilir. Belə halda insanın nitqində, hərəkətlərində dəyişmələr ola bilər.

Frustrasiya - (latınca aldanma, nahaq gözləmə deməkdir). Bu insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xayali maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir. Bu insanda qəzəb, küskünlük, özünüitirmə kimi hallar doğurur. Məsələn, bir neçə dəfə cəhd göstərsə də ali məktəbə qəbul oluna bilməyən abuturiyentdə dərəcə gecikən tələbədə, əməyinə qiymət verilməyən alim və ya yazıçıda belə hallar yaranır.

Ehtiraslar – qüvvətli, uzun müddətli və dərin hissidir. Bu zaman insanın iradəsi və hissləri birləşir, insanı çətinlikdən xilas olmaqda kömək edir. Ancaq ehtiraslar insanı həmişə fəallaşdırma bilmir. Bəzən nifrət obyektə olan ehtiraslı münasibət onu passiv şəkildə əzab çəkməyə düçar edə bilər. (Alkaqol, narkomaniya, moda düşkünlüyü və s.). Hacı Qaranın pul ehtirasını buna misal göstərmək olar. Bunlar mənfi ehtiraslardır. Elmə, musiqiyə, incəsənətə, qurub-yaratmağa və s. olan ehtirasları isə müsbət ehtiraslara misal göstərmək olar. M.Qorkinin “Oxumaq həvəsi” adlı hekayəsində bunun bədii ifadəsi verilmişdir.

Ali hisslər.

İnsanın hisslər aləmi zəngin və çoxcəhətlidir. Onların içərisində şəxsiyyətin sosial-mənəvi simasını əks etdirən ali hisslər mühüm yer tutur. İnsanın ictimai, mədəni və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi zamanı meydana gələn davamlı hisslər **ali hisslər** adlanır. Onlar bəşəriyyətin ictimai-tarixi inkişafının məhsuludur. Ali hisslərin 4 növü vardır: **əxlaqi, intellektual, estetik və praksis hisslər.**

1. **Əxlaqi hisslər** – başqa adamların, hərəkət və davranışını və özünün əməllərinin qiymətləndirilməsi gedişində yaranır: borc, məsuliyyət, vətənpərvərlik, şərəf, ləyaqət, dostluq və s.
2. **İntellektual hisslər** - əqli fəaliyyət prosesində yaranır. İnam, şübhə, təəccüb, istehza, yumor və s.
3. **Estetik hisslər** – gerçəkliyin estetik qavranılmasının inikasıdır. Zöv, estetik heyranət, həyəcan, vəhdə gəlmək və s.
4. **Praksis hisslər** – insanın çoxcəhətli nəzəri və praktik fəaliyyətində (əmək, təlim, idman, oyun) təzahür edir.

İnsanların təbii və mədəni, maddi və mənəvi tələbatlarından törəyən və məqsədyönlü olmuş səviyyə kəsb edən fəallığı müxtəlif əməliyyatların köməyi ilə reallaşır. Bu əməliyyatlara istinad edən insan ətraf xarici aləmə fəal təsir göstərir və onu dəyişdirir.

İnsanı fəaliyyətə sövq edən təhriki qüvvələr öz mənşəyinə görə arzu, həvəs, istək və meyl şəklində xarici təzahürlərə malikdir. Bu cür təhriki qüvvələrin məcmuyu insanda psixi həyatın olduqca mühüm sahəsini təşkil edir ki, buna da **şəxsiyyətin motivlər sahəsi və ya istiqaməti deyilir.**

İnsani fəaliyyətə sövq edən təhriki qüvvələr öz mahiyyətinə və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu hərəkətlərin bir qismi qeyri

ixtiyari-impulsiv, yəni ani reaksiya şəklində, digərləri isə düşünölmüş, ləngidilmiş, ölçölüb –biçilmiş xarakterlidir. Sonuncu qrup hərəketləri ixtiyari hərəketlər kimi nəzərdən keçirmək olar.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, insanın hərəketləri ixtiyari və qeyri – ixtiyari olmaqla iki əsas qrupa bölünür.

Qeyri–ixtiyari hərəketlər fəaliyyət prosesində ya tamamilə dərk edilməyən, ya da o qədər aydın dırk edilməyə təhrikedici qüvəllərin həvəs və ustanovka təsiri altında icra olunan hərəketlərdir. Belə hərəketlər impulsiv səciyyə daşıyır və onların dəqiq planı olmur. Belə hərəketlərə insanların qorxu, hüyrət çaşqınlıq, effekt halında icra etdiyi hərəketləri misal göstərmək olar.

İxtiyari hərəketlər isə irəlicədən dərk olunmuş məqsədin olmasına əsaslanır və onların icrası zamanı yerinə yetirilən əməliyyatlar əvvəlcədən təsəvvür olunur. Məhz ixtiyari hərəketlərin xüsusi qrupunu iradi hərəketlərtəşkil edir. Belə hərəketlər sistemi psixoloji ya da daha ümumi adla “**iradə**” adlanır.

İnsanın qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq uğrunda mübarizə prosesində qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması ilə bağlı şüurlu və səy tələb edən hərəketlər iradə adlanır.

Şəxsiyyətin təkamülü prosesində bu və ya digər motivin rolu və əhəmiyyəti dəyişir. Yaş dövründən asılı olaraq bu və ya digər motiv ön plana, digəri isə arxa plana küçə bilər. Motivlər iyerrarxiyası əbədi, daimi motivlər yoxdur. Məsələn kiçik yaşlı uşaqlar üçün zəruri görünən bir motiv gənc oğlan üçün əhəmiyyətsiz görünə bilər. Lakin şəxsiyyət getdikcə tənəzzel edirsə (içki düşkünü, narkoman, psixi xəstə və s) olduqda üzvü tələbatlar başqa təhrikedici qüvvələrə nəzərən daha da güclənir, ön plana keçir.

İnsanın motivlər aləmi öz dinamikliyi ilə səciyyələnir. Yaranmış situasiyadan asılı olaraq motivlərin, təhriklərin əhəmiyyəti dəyişə bilər.

Məsələn, təhlükə (yanğın, qəza və s) zamanı insan onun üçün həmişə əziz və qiymətli olan əşyalardan imtina edərək başqa davranış proqramı seçə bilər.

İctimai normaların şəxsiyyət tərəfindən mənimsənilməsi gedişində insanda tədricən borc və vəzifə məsuliyyəti, əqidə və ideallar davranışın zəruri şərtinə çevrilir. Onlar psixoloji törəməyə çevrilərək davranışda təhrikedici qüvvəyə çevrilir. Onlar psixoloji törəməyə çevrilərək davranışda təhrikedici qüvvəyə çevrilir. İnsan şüurunda əxlaq normaları formalaşır və insanın özünün özünə tələbkarlığı artır, müəyyən qrup hərəkətlərə aid “lazımlılıq” hissi meydana gəlir. Borc haqqında təsəvvürlərin mənimsənilməsi nəticəsində əmələ gələn bu hiss və emosional hərəkətlərin motivinə, hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

İradi fəaliyyət sadəcə olaraq qarşıya qoyulmuş, düşünülmüş və dərk edilmiş məqsədin həyata keçirilməsində ibarət deyildir. O, insanın fəaliyyətinin xüsusi formasıdır.

İradi fəaliyyət zamanı insan özü – özünə hakimlik edir, qeyri – ixtiyari – impulsiv hərəkətlərini nəzarət altına alır, lazım olduqda onları boğur, cilovlayır. İradi fəaliyyət üçün bir sıra hərəkətlərin olmasını tələb edir. Buraya yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsini, əməliyyat üçün müvafiq yolun tapılması, lazımı vasitələrin seçilməsi, qərara qəbulu və s aiddir.

Bir çox ictimai – xadimlərin, mədəniyyət xadimlərinin tərcümeyi - halında onların qəbul etdiyi qərarların onların mənəvi simasını aşkar etdiyi diqqəti cəlb edir. Məsələn, ABŞ-ın keçmiş prezidenti Ruzvelt, Sovet dövlət başçısı olmuş Stalinin, Napelionun faşistlərin mühakiməyə cəlb etdiyi bolqar kommunisti Georgi Dimitrovun həyatında belə məqamlar çoxdur.

Rus yazıçısı L.N.Tolstoy çar hökumətinin amansız cəza tədbirlərinə qarşı “Susa bilmirəm” adlı məqalə dərc edilmişdir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Gülüstan” poemasını, “Latın dili” şerini yazmışdır.

İradi iş psixoloji cəhətdən bir sıra mühüm xüsusiyyətlərdə səciyyələnir. İradi fəaliyyətin mühüm xassələrindən biri insanın **hərəkəti icmasında sərbəst olmasıdır**. O, qərar qəbul etməkdə azad olduğunu hiss edir.

İnsanın iradi fəaliyyəti bütünlüklə obyektiv səbəbdən asılı olan fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət şəxsiyyətin təşəkkül etmiş xüsusiyyətlərindən, məxtəlif təsirlər nəticəsində əmələ gələn motiv və həyat məqsədlərinin xarakterindən asılıdır.

İradi fəaliyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də **insanın iradi işi həmişə bir şəxsiyyət kimi icra etməsindədir.**

İnsanın iradi hərəkətləri mürəkkəb psixoloji məzmunla səciyyələnir. İnsandan məsuluyyyət tələb etdikdə o, gərgin vəziyyətə düşür, işin öhdəsindən gələ bilib-bilməyəcəyi haqqında düşünür, gərgin motivlər mübarizəsi meydana gəlir.

Psixoloji baxımdan iradi işin nədən ibarət olduğunu, necə qurulduğunu, hansı mərhələləri olduğunu göstərmək çox vacibdir. Hər bir iradi hərəkətin ilkin şərti **məqsədi olmasıdır**. Məqsəd dərk olunmuş isrəkdir. İradi işin ikinci və mühüm şərti **hərəkət motivinin olmasıdır**.

İradi işdə üçüncü və mühüm komponentlərdən biri də **məqsədə çatmaq yollarının müəyyənləşdirilməsidir**. Bu mərhələdə insan öz fikirlərini götür qoy edir, məqsədə nail olmaq üçün real nasitələr seçir. Bunlar iradi işin strukturunda əqli, zehni və ya intellektual cəhətlərdir. İradi fəaliyyətin son mərhələsi **qərar qəbulu** adlanır. Əgər icra olunan hərəkət və əməliyyatların icrası zamanı şübhə və inamsızlıq yoxdursa, və çətinlik müşahidə olunursa onda qəbul edilən qərarın doğruluğu şübhə doğurmur.

Hazırda qərarın qəbul edilməsi və ya hazırlanması problemi psixologiya elminin çərçivəsindən xeyli kənara çıxmışdır. Bu problemlə bir sıra ictimai və sosial elmlər məşğul olur. Bir çox xarici ölkələrdə qərar hazırlamaq nəzəriyyəsi də mövcuddur.

Qərar qəbulunun və onun strategiyasının istehsalat, təsərrüfat, elmi, planlaşdırma və s kimi sahələr üçün üstün əhəmiyyəti vardır. Qərarın hazırlanması insanların və təşkilatçıların icraçılıq fəaliyyətinin əsasını, ürəyini təşkil edir.

İstehsalat sahələrində yeni texnologiyaların tətqiqi, informasiya məkanının yaradılması müasir şəraitdə ən önəmli problemlərdən biridir. Odur ki, məsələnin həqiqi və doğru həll yolunun tapılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Qərar qəbulunda həmişə risk amili mövcuddur. Odur ki, qarşıda duran problemin öyrənilməsi üçün ilk növbədə informasiya toplanır, ideyalar, alternativbaxışlar götür qoy edilir, ən perspektivli olan qərarın qəbul edilməsi zərurəti ortaya çıxır.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə işə götürmə zamanı müraciət edənlərin işə yararlığı xüsusi maşınla yoxlanılır.

İnsan ixtisasını dəyişməli olduqda, yeni işə qəbul edildikdə, işdən çıxmaq barədə düşündükdə çoxlu tərəddüd keçirir və gərginlik yaşamalı olur. İş yerində problemləri olan, əməyi lazımınca qiymətləndirilməyən və ya gözüçıxdıya salınan mütəxəsis iş yerini tərk etmək barədə düşünür və bu zaman onda çox gərgin motivlər mübarizəsi meydana çıxır. Qarşıya çıxan motivlər nə qədər samballıdırsa və nə qədər əhəmiyyətlidirsə, motivlər mübarizəsi bir o qədər kəskin xarakter alır. Gənc oğlan sevdiyi qızla görüşmək zamanında həm də xəstə olan yaxın qohuma baş çəkmək zərurəti ilə baş-başa qalarsa, onda **motivlər mübarizəsi** daha kəskin xarakter alır, daxili konfiliklər meydana çıxır.

Əgər qərar kəskin motivlər mübarizəsindən sonra qəbul edilmişsə, insan özünü olduqca yüngül və rahat hiss edir.Çünki münaqişə artıq həll olunmuşdur, indi bütün səyləri qərarın icrasına yönəltmək olar. Lakin bu zaman insanın qəbul etdiyi qərarın shv olub –olmaması da prinsiplial bir məsələ kimi ortaya çıxır.Qərar qəbulu zamanı insanda daxili həyəcan gərginlik, stressə yaxın bir vəziyyət müşahidə olunur. İnsan bəzi istəklərdən xoşagəlməz vərdişlərdən azad olmaq istədikdə **iradi səyin**

olması ciddi zərurətə çevrilir. İradi səy dedikdə insanın qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün özünün fiziki və psixi qüvvələrini maksimum səfərbərliyə alması nəzərdə tutulur. İradi səy daha çox özünü qəbul edilmiş qərarın icrası prosesində özünü göstərir. Məsələn imtahan qabağı ciddi rejimə əməl etmək, yuxudan tez qalxmağa adət etmək və s buna misal ola bilər. İnsan daxili müqavimətlə, mənfi emosiyalarla, frustrasiyalarla daim üzləşir. İnsan öz söyləri ilə öz üzərində hakim ola bilər. (Demosfen-yunan natiqi) (N.Ostrovski- rus yazıçısı) O.Skorodoxoval, kar, kor doğulmuş, sonralar ədəbi işçi olmuş qadın və s 17 yaşlı Hüseyinbala Əliyev Böyük Vətən Müharibəsində hava döyüşündə 17 yara alsa da düşməne təslim olmamış, təyyarəsini öz hərbi aeroportuna endirə bilmiş və həlak olmuşdur.

İradi fəaliyyət sayəsində şəxsiyyətə müvafiq **iradi keyfiyyətlər** formalaşır. İnsanlar özlərini iradi keyfiyyətlərinə görə bir – birindən fərqlənirlər. Bəzi adamlarda **təkidlilik** müşahidə olunduğu halda digərlərində tez təsir altına düşmə halı diqqəti cəlb edir. Beləliklə hər bir insanda müsbət və mənfi təzahürlərə malik müxtəlif iradi keyfiyyətlər formalaşır və inkişaf edir.

İradi keyfiyyətlər çoxdur. Onların sırasında ilk növbədə müstəqillilik, qətiyyətlilik, təkidlilik, soyuqanlıq, iradi güc və s kimi əsas, bəzi keyfiyyətləri mühüm yer tutur.

- **Müstəqillik** insanın iradi fəaliyyətinin motivində və qərar qəbul etməkdə özünü göstərən ən mühüm meyfiyyətlərdən biridir. Müstəqil adam öz davranışını təsadüfi təsirlərə ətrafdakıların təzyiqinə deyil, öz bilik əqidə və təsəvvürlərinə əsaslanaraq qurur. Müstəqilliyin əksi olan mənfi xüsusiyyətlər təlqinə qapılmadır. Belə adam çox asanlıqla başqalarının və kənar təsirlərin altına düşür.
- **Qətiyyətlilik** - hər hansı işi yerinə yetirərkən qərar qəbul etməkdə tərəddüdə yol verməməyi əks etdirir. Onun əksi olan mənfi iradi xüsusiyyət qətiyyətsizlikdir. Qətiyyətsiz adam daim

tərəddüd içində olur, qəbul etdiyi qərarın doğruluğuna şübhə edir.

- Şəxsiyyətə məxsus müsbət iradi keyfiyyətlərdən biri olan **təkidlilik** insanın tükənməyən enerji potensialına malik olduğunu əks etdirir. Təkidlilik heç də tərslik və höcətlik demək deyildir. Tərs adam yanlış, ağılabatmaz, düşünülməmiş hərəkətlərindən əl çəkə bilmir. Tərslik real şəraiti düzgün qavrayıb qiymətləndirə bilməməkdə ifadə olunur.
- İradi fəaliyyətin yüksək səviyyəsi çox parlaq şəkildə insanın özünü ələ almaq (dözümlülük, soyuqqanlılıq) bacarığında təzahür edir. Bu keyfiyyətlərə sahib olan insan qorxu, tənbellik kimi maneələri arada qaldırır, düşünülmüş, əsaslı şəkildə qəbul etdiyi qərarları həyata keçirmək qabiliyyətin göstərir. İradə insanın özü tərəfindən bəyənilməyən hisslərin: əsəbiliyin, qorxu, hiddət, qəzəb, ümitsizlik affektlərinin və s təzahürünü cilovlamaq bacarığında ifadə olunur.

İnsanda **dəyərli iradi keyfiyyətlərin** formalaşmasına onun bir sıra mühüm xüsusiyyətləri təsir edir. Belə xüsusiyyətlər ilk növbədə qüvvətli birc hissini ilk növbədə həyati məqsədlərin aydınlığına, bu məqsədlərə nail olmaq ehtiraslarında ifadə olunur. Çətinliklərin aradan qaldırılmasında, məqsədə çatmaq üçün iradi səy göstərilməsində möhkəm əqidənin, həyat məsələləri haqqında yetkin, kamil görüşlərin və əsil insan ləyaqətinin böyük əhəmiyyəti vardır. Müvafiq psixi proseslərin və xassələrin fəaliyyətdə təşəkkül etməsi prinsipi şəxsiyyətin iradəsi sahəsində son dərəcə əyani şəkildə əks olunur.

Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri üç əsas qrupa ayrılıq:

- **İlkin iradi keyfiyyətlər:** iradi güc, təkidlilik.
- **İkinci və ya törəmə iradi keyfiyyətlər:** qətiyyətlilik, cəsəret, özünü ələ almaq, inam.

- **Üçüncü iradi keyfiyyətlər:** məsuliyyətlilik, intizamlılıq, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq.

İnsanın irdai keyfiyyətlərinin formalaşması və tərbiyəsində yalnız kənar şəxslərin təsiri deyil, həm də insanın öz üzərində işləməsinin rolu böyükdür. Burada **özünü-tərbiyə** xüsusilə təsirli amildir. Şəxsiyyətin şüurlu olaraq belə özünü-təkmilləşdirməsi bəzən insanın həyatında dönüş nöqtəsi olur. Adətən özünü-tərbiyə prosesi öz üzərində işləməkdən başlayır.

İradənin məşq etdirilməsi iradi keyfiyyətlərin təşəkkülündə çox mühüm rola malikdir. Bu, müntəzəm surətdə maraqsız, bilavasitə cazibəli olayan, lakin düşünülmüş və faydalı hərəkətlərin icrasından ibarətdir.

İradi hərəkətlər sahəsində aparılan müntəzəm özünü-tərbiyə işi insanda iradi fəallıq yaradır, onu böyük həyati məsələlər naminə öz şəxsiyyətində dəyərli keyfiyyətlər tərbiyə etmək uğrunda mübarizəyə daxilən hazırlamış olur.